

TILKOVSKY LORÁNT

Magyarországi németek - szovjet munkatáborokban

Az elmúlt esztendő folyamán, a megváltozott körülményeknek köszönhetően, három tudományos értékű kiadvány is megjelent erről a hazánkban évtizedeken át tabutémának tekintett – vagy csupán elvétve, s akkor többnyire elfogultan értékelt – kérdéstről.¹ Dokumentumkötet mind a három, új adatokkal – főleg megrázó emberi dokumentumokkal – és új, humánus felfogással, amely különböző folyóiratainkban már 1989-ben helyet kapott, s egy helyi visszaemlékezés-gyűjteményt is eredményezett.²

Az egyik kötetet a Magyarországi Németek Szövetsége kétnyelvű kiadványként jelentette meg³, és történészek szaktanulmányaival országos képet ad az elhurcolásról, valamint az elszenvedett légerviszonyokról. Ezt az akciót az érintettek közül igen sokan nem éltek túl. A hazakerültek közt pedig kevesen érték meg a kései teljes erkölcsi – és szerény anyagi – rehabilitációt, annak beismerését és kimondását Magyarországon, hogy az elhurcoltak – a maguk nagy tömegében – nem voltak bűnösök: áldozatai voltak egy olyan eljárásnak, amely a kollektív felelősség elvén alapult. A kötet már a címében jelzi, hogy ez az 1944 végén, 1945 elején a magyarországi németekkel szemben lefolytatott akció csak első állomása volt a kollektív büntetésnek, amelyben részesíteni akarták őket, hiszen ezután vette kezdetét Németországba való kitelepítésük.

A másik kiadvány a békési és Csanádi németek szovjet munkatáborokba hurcolásának és ottani sorsuknak dokumentumait tartalmazza; ezt Erdmann Gyula állította össze s látta el bevezető tanulmánnyal.⁴ A harmadik Füzes Miklóssé, aki a fentebb említett kétnyelvű kiadványban is szerepel tanulmánnyal és dokumentumokkal. Önálló kötetében az ország különböző részeiből közöl – délkelet-dunántúli vonatkozásban különösen gazdag – anyagot, bővebb bevezető tanulmánnyal. Ez a „Modern rabszolgaság” főcímet viselő kötet – jóllehet szintén főleg a németek elhurcolásáról és szovjet lágerekben sínylődéséről szól –, azt érzékeltetendő, hogy erre a sorsra nemcsak németek, hanem magyarok is jutottak, az alcímet így fogalmazta meg: „Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945-1949”. A címlapon utalás történik a hírhedt „malenkij robot”-ra is: a „kicsi munka” jelszavával valójában évekre szóló kényszermunkára hurcolták el az embereket.⁵

A Magyarországi Németek Szövetsége főtitkárának, Hambuch Géának előszavával megjelent kétnyelvű kötetben Zielbauer György tollából való a nyitótanulmány. Ennek érdeme, hogy Balogh Sándor egy 1982-ben közölt tiszántúli deportálási adatából és ehhez fűzött helyes megjegyzéséből kiindulva⁶, s a keletre történő deportációt immár országosan feltárva, az akciót nem önmagában, hanem mint a „kollektív büntetés” első állomását vizsgálja, s így találja meg a szovjet akció összefüggését a nem sokkal később kezdeményezett németországi kitelepítéssel, mint második állomással. Ezt az összefüggést érvényesítette Zielbauer az ugyancsak 1990-ben megjelent önálló kötetében is, amely a történetek súlyos következményeit 1955-ig kíséri nyomon.⁷

Zielbauer 1989-ben megjelent korábbi könyve, amely az 1945–1949. évekből közölt adatokat és tényeket a magyarországi németiség történetéből egyáltalán nem foglalkozott még a Szovjetunióba történt deportálásokkal⁸; Fehér Istvánnak a kitelepítés történetét feldolgozó, előző évben – 1988-ban – megjelent könyve anélkül idézte Balogh említett adatát, hogy a hazai németek 1944 végi, 1945 eleji deportálásáról egyetlen további szót ejtett volna, jóllehet arról említést tett, hogy a jugoszláviai és romániai németek egy része a Szovjetunióba került, ahol újjáépítési munkában vettek részt, sőt Sztálintól idézett is egy erre vonatkozó későbbi magyarázatot, amely a hátvidék nyugalmának biztosítása szükségességével indokolta a német lakosság elhurcolását.⁹ Zielbauer újabb kutatásai tehát előrevivő, fontos eredményekre vezettek, és a magyarországi németiség második világháború utáni sorsa egységesebb

szemléletéhez segítenek. Zielbauer egyébként, aki megállapításait számos cikkében és előadásában ismertette, maga is végigélte az elhurcoltatás és a szovjet munkatábor viszontagságait. Agilitásával nagy szerepet játszott és játszik az elhurcoltak – és meghurcoltak – erkölcsi és anyagi rehabilitációjáért folytatott küzdelemben.

Zielbauer nyitó tanulmánya megjelöli, azokat a régiókat, ahol – a Magyarország területén fokozatosan nyugatra haladó szovjet frontvonalak mögött – egymás után megtörtént a német polgári lakosság munkaerejének „mozgósítása”: 1. Tiszántúl és Északkelet-Magyarország, 2. Budapest környéke és a Duna-Tisza köze, 3. Délkelet-Dunántúl. A szovjet csapatok által legutoljára birtokba vett nyugat-magyarországi területeken már csak kismértékű „igénybevételre” került sor. Jóllehet a témát Zielbauer – mint a többi szerző is – a mai Magyarország területe vonatkozásában vizsgálja, megmutatja az Északkelet-Magyarországon lefolytatott akció összefüggését a Kárpátaljáról történt elhurcolásokkal, a tiszántúli akció kapcsolatait a román uralom alá visszakerülő szatmári svábok elszállításával.

A magyarországi németek munkaerejének igénybevétele a felsőbb szovjet katonai vezetés 1944. december 22-én kelt parancsára történt, amelyet az éppen ezen a napon megalakult Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány tudomásul kellett vennie, s csupán az általa mentesíteni kívántak köre meghatározásában próbálhattak egyezkedni. Az egyes helységek szovjet katonai parancsnokai azonban az elhurcolás gyors lebonyolításával eleve meghíúsították ezt a törekvést, s a továbbiakban már csak azok visszahozatalára tehetett – eredménytelen – lépéseket a magyar külügyminisztérium, akiket – a helyi hatóságoktól kért igazolásokat is figyelembe véve – politikailag megbízhatóknak minősített az elhurcoltak közül.

Az elhurcoltak számának megállapítása nagy nehézségekbe ütközik: az elszállításra átvettek listái szovjet kézben maradtak, s mindmáig hozzáférhetetlenek; a magyar levéltárakban a visszahozatni próbáltak ennél jóval szűkebb jegyzékei maradtak fenn; az időközben visszaszállított betegekről nincsenek pontos kimutatások, a végső hazatérés pedig a hadifoglyokkal együtt történt, s így bizonytalan a munkatáborokból hazatértek különválasztása azokról, akik hadifogoly-táborokból tértek vissza.

A „magyar hadifoglyok” kategóriája igen széles volt: a Szovjetunió területén és a magyarországi harcok sorát foglyul ejtettek, illetve az átszervezésre Németországba küldött magyar katonai és leventealakulatok hadifogollyá nyilvánított tagjain kívül azok is ide kerültek, akik már elhagyták magyarországi alakulataikat és visszatértek a civil életbe, de jelentkezniük kellett, vagy felkutatták őket, s azok is, akik ugyan noha sem voltak katonák, de katonakorúak vagy leventék voltak. Ilyen értelemben a civil lakosság köréből is folyt „hadifogoly-szedés”. A hadifogoly-táborokba hurcolásnál nem tettek nemzetiségi különbséget magyarok és magyarországi németek között. Életük a különböző szovjet hadifogolytáborokban még alapos feltáró munkára vár.

A mindkét nembeli polgári lakosság igénybevétele néhány órás vagy napos „kicsi robotra” (pl. vagonok ki- és berakására, szovjet tábori konyhák tüzfával ellátására stb.) vagy többnapos „hadimunkára” (pl. megrongálódott utak, hidak, repülőterek rendbehozására) a szovjet csapatok megjelenését követően azonnal általános gyakorlattá vált. Nemzetiségi különbségtétel legfeljebb annyiban érvényesült benne, hogy vegyes lakosságú vidékeken a magyar előjárók gyakorta inkább a nemzetiségi lakosságrészből igyekeztek kiállítani a szovjet katonai parancsnokságok által megkívánt munkaerőt. Erdmann Gyula mutat rá arra, hogy amikor a szovjet részről kifejezetten németek vonatkozásában elrendelt munkaerő-mozgósítás a magyarosodottakat, magyarrá váltakat is érintette, ezek mentesítése érdekében Békés megyében a román lakosság igénybevételeit akarták javasolni.

A már említett 1944. december 22-i 0066. számú szovjet hadparancs „az összes német származású munkaképes személyeknek a mozgósítását” rendelte el, férfiaknál 17–45, nőknél 18–30 éves korig. Mozgósításuk „a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkák”

teljesítésére szolt, illetve – e parancs német nyelvű kiadásában „újjáépítési munkák végzésére a mögöttes frontterületen”.¹⁰ Jóllehet ez utóbbi megfogalmazás – a magyar nyelvű példánytól eltérően – nem a közvetlen front mögötti területet említette, ahol majd a munkavégzés történik, és nem közmunkáról, hanem újjáépítési munkáról szolt, szintén nem mondta ki nyíltan, hogy a munkára mozgósított németeket – a magukkal viendő, 15 napra elegendő élelemmel, s fejenként legfeljebb 200 kg-ot kitevő poggyászaikkal – a Szovjetunió területére szállítják, hogy amit ott a visszavonuló német csapatok romboltak, azt németek építsék újjá, s e jóvátételi munkára való igénybevételük időtartamára egyáltalán nem tért ki.

A szerzők foglalkoznak a szovjet mozgósítási parancs nyomtatott hirdetményeken, illetve ismételt dobolás útján történt közzétételével, de elkerülte figyelmüket, hogy a vidéki sajtóban is jelentek meg erre vonatkozóan közlemények.¹¹

A helységek szovjet katonai parancsnokai a német származású munkaképes személyek listáját az illető helységek előljáróságával állították össze. Ezek részéről általában az a törekvés nyilvánult meg, hogy azokat vegyék fel a listára, akik az 1941. évi népszámlálás alkalmával magukat német nemzetiségűnek vallották, és védeni próbálták azokat a német anyanyelvűeket, akik magyar nemzetiségűnek írták be magukat, s méginkább azokat, akik német származásuk ellenére magyarnak jegyeztették be magukat mind az anyanyelvre, mind a nemzetiségre vonatkozó kérdőpontokban. Ebben a helyzetben majd mindenütt pattanásig feszültek az ellenétek azok között, akik a háború éveiben volksbundisták voltak, vagy legalábbis e szervezet szorosabb befolyása alá kerültek, és azok közt, akik – a magyarsághoz asszimilálódottságukkal összefüggésben – következetesen „magyarélműségeket” tanúsítottak, esetleg aktív résztvevői is voltak a Volksbunddal élesen szemben álló Hűségmozgalomnak. A szovjet katonai parancsnokok mindenütt elvetették a listáknak efféle első változatait, s ragaszkodtak a német származás alapján történő igénybevételhez, mert csak így remélhettek kellő számú német munkaerőt. A helyi szovjet parancsnokok által gyakran megfélemlített előljáróságok újabb listájára olyan német származásúak is rákerültek, akik már nem is tudtak németül, magyar öntudatúak, esetleg magyarosított nevűek is voltak; olyanok is, akik a Hűségmozgalom tagjai voltak, köztük olyanok, akik a Volksbundból kilépve, annak hátat fordítva csatlakoztak. Előfordult, hogy a volksbundisták ügyeltek arra, hogy a német származásúakra kirótt munkavégzésből ez utóbbiak se vonhassák ki magukat. Több helyütt korrupció is szerepet játszott abban, hogy ki kerülhetett el a listára vételt. A helyi szovjet katonai parancsnokok, hogy kiállíthassák a felsőbb parancsnokságok által elvárt kontingenseket, a megadott korhatárokon aluli és felüli személyeke is „mozgósítottak”, s nagy számban vittek el fiatal anyákat is, akiknek kis gyermekeiktől kellett megválniuk. A mozgósítási parancsnak egyrészt a szovjet hadbíróssággal való fenyegetőzés miatt nem mertek ellenszegülni, másrészt azért sem tették ezt, mert bizonyos kiszivárgó hírek ellenére többnyire abban a hitben voltak, hogy legfeljebb néhány hetes igénybevételről lesz szó, viszonylag közeli, front mögötti területen. A szovjet katonai parancsnokok a nyugtalankodóknak jó bánásmódot ígértek.

Füzes Miklós „A rabszolgaszerzés” címet adta a kétnyelvű kötetben megjelent tanulmányának, ezzel is kifejezésre akarván juttatni e „munkaerő-mozgósítás” kritikáját. Mint a „Modem rabszolgaság” című önálló kötetének bevezetőjében, itt is rámutat arra, hogy a Debrecenben megalakult Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány belügyminisztere, Erdei Ferenc, azon jelentés hatására, amelyet Békés megye alispánja intézett hozzá e tárgyban, érintkezést keresett és talált a szovjet főhadiszálláshoz, amely – bizonyára a már megindult fegyverszüneti tárgyalásokra való tekintettel – hozzájárult ahhoz, hogy a folyamatban lévő munkaerő-mozgósítási akcióba bekapcsolódva az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány érvényesíthesse szempontjait. A magyar belügyminiszter 1945. január 5-én adott értesítést erről a megállapodásról, megjelölve e „rendeletében” az igénybevétel alól mentesítendő kategóriáit. Megbízottja, Szobek András Békés megyei főispán hamarosan meg is jelent a

helyszínen, nyugtatgatta a kedélyeket, de a kiszállítandók listájának a szovjet katonai parancsnokokkal közös felülvizsgálatára, s az ennek során igazoltak mentesítésére nem került sor: a jórészt államvédelmi alakulatokhoz tartozó szovjet tisztek és katonák a listára felvettek gyűjtőhelyekre kísérését, bevagonírozását, elszállítását haladéktalanul végrehajtották. Egyes vidékeken a gyűjtőhelyekre terelésben az ország területére behatolt jugoszláv partizánok is részt vettek.

A Füzes Miklós tanulmányához csatolt – kissé szerkesztetlen – dokumentumrésznél bővebben találhatunk idevágó dokumentumokat önálló kötetében, valamint – békési, csanádi vonatkozásban – az Erdmann Gyula szerkesztette kötetben. Ez utóbbiban különösen a Békés megyei kommunisták állásfoglalásai hívják magukra a figyelmet, ők ugyanis bár elfogadták, hogy a Szovjetunió mint győztes hatalom, a legyőzött németekre akarja hárítani az újjáépítés terhének jelentős részét, kifogásolták, hogy a német munkaerő megszerzésére irányuló akció magyarországi lebonyolítását nem az egyedül illetékes magyar kormányra bízzák, s hogy önkényes eljárásuk olyan német származásúakat is tömegesen érint, akik „beolvadt jó magyar emberek”. Kimondták, hogy ily módon „ugyanolyan igazságtalan és tragikus sérelem éri a magyar népet, az ország testét, mint annak idején a zsidó származású magyarok tömeges elhurcolásával”, és hogy ez a dolog ily módon a Szovjetunió iránti rokonszenvenek „valósággal a sírját ássa meg”. Ha a Szovjetunió „ilyen bánásmódban, ily kevés megértésben és méltányosságban részesít bennünket, akkor, úgy hisszük, aligha fog sikerülni az új, szabad s független, demokratikus Magyarország fölépítése” – s mint zárójelben hozzátették – még kevésbé a szocializmus ügyének diadalra juttatása!”¹² Erdmann bevezető tanulmánya német származású szocialisták elhurcolásáról is tud, sőt olyan helyi kommunista vezetőről is, akit hajlandó lett volna a szovjet parancsnok mentesíteni, de az vállalta elhurcolásra kijelölt társai sorsát.

Zielbauer és Füzes egyaránt rámutatnak arra, hogy az akciót a magyar fegyverszüneti egyezmény 1945. január 20-i aláírása előtt lebonyolították, s hogy az egyezmény szövegében semmi sem utal arra, hogy Magyarországnak munkaerő rendelkezésre bocsátásával is jóvátételt kell teljesítenie.¹³ Hambuch Vendel tanulmánya, amely a vonatkozó német szakirodalom felhasználásával szélesebb összefüggésben vizsgálja a kelet- és délkelet-európai németek szovjet deportálását, megemlíti, hogy éppen a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötésének napján tájékoztatta a szovjet külügyi népbiztos, Majszkij az amerikaiak moszkvai nagykövetét, Harrimant arról, hogy a Szovjetunió német férfi és női munkaerő évekre szóló tömeges igénybevételét is a jóvátétel nélkülözhetetlen részének tekinti. A munkaképes romániai, jugoszláviai németeknek a magyarországgal egy időben végrehajtott elhurcolása ekkor már szintén befejeződve, az Odera–Neisse vonatról keletre eső területek németsege „igénybevételének” megkezdése előtt történt a szövetséges hatalmak felé az első ilyen vonatkozású szovjet közlés. Az 1945. február 4–11-i jaltai konferencián Sztálin megkapta Churchill és Roosevelttől hozzájárulását a németek szovjetunióbeli jóvátételi jellegű újjáépítő munkára való felhasználásához.

A délkelet-európai országokból munkára hurcolt németek számát a Hambuch által használt, a dunai svábok történetét áttekintő mű mintegy 150 000-re teszi,¹⁴ az elhurcolt keletnémet polgári személyek számát pedig egy erre vonatkozóan felhasznált munka 400 000-re becsüli.¹⁵ Ezek alapján Hambuch összesen 550 000-ben állapítja meg a Szovjetunióba deportált német személyek összlétszámát. Érdeemes lett volna figyelembe venni más kiadványokat is. Az egyik legújabb munka a Német Vöröskereszt adatai alapján összesen 874 000 német polgárt személy szovjetunióbeli munkára hurcolásáról tud, ezek közül 75 000-re teszi a Romániából, 30–40 000-re a Jugoszláviából, és 30–35 000-re a Magyarországról elhurcolt német polgári személyek számát.¹⁶ Amikor a most ismertetett magyarországi kiadványok szerzői 60–65 000-re becsülik a Szovjetunióba hurcolt magyarországi németek számát, nem eléggé világosan különböztetik meg – pedig erre a Német Szövetségi

Köztárságban már az ötvenes évek közepén rámutattak hivatalos kiadványok –, hogy közülük mintegy 30 000 hadifogolytáborba került, és nem jóvátételi munkatáborba. Már itt és ekkor utalás történt arra, hogy a Magyarországról hadifogolyként vagy munkaszolgálatra polgárt személyként elhurcoltak – összesen 600 000 ember – 10 %-a volt német, ami meghaladja ugyan az ország összlakosságában elfoglalt arányukat mégis vitathatatlaná teszi, hogy döntő többségükben nem németeket, hanem magyarokat hurcoltak ki a Szovjetunióba.¹⁷

A dolog természeténél fogva jogosan beszélnek a szerzők kényszermunkáról, mégis azok a munkatáborok, ahol a jóvátételi munkára kényszerítettek dolgoztak, nem voltak – büntetőtábor értelemben – kényszermunka-táborok: ez utóbbiakba szovjet bíróságot által kényszermunkára ítélték kerültek. Tudjuk – Füzes Miklós önálló kötetében is van erre egy példa –, hogy a Magyarországról elhurcoltak közül többet is erre a sorsa jutottak, de ez nem kifejezetten a jóvátételi munkára hurcolt magyarországi németekkel, hanem magyar gyanúsítottakkal, kémkedéssel vádoltakkal, és más, többnyire koholt vádak alapján elítéltekkel fordult elő. A jóvátételi munkára hurcolt magyarországi németek – bármennyire is nehéz – tábor körülményei enyhébbek voltak a kényszermunkára ítélték táboraiiban uralkodóknál; a helyi ukrán, orosz s más lakossággal együtt, ugyanolyan silány élelmezési és higiéniai viszonyok közt, ugyanazt a kemény munkát végezték a bányákban, gyárakban, kolhozokban, szovhozokban. A tömeges legyengülés, a gyakori megbetegedések, járványos betegségekben történt nagyszámú elhalálozás korántsem csak azokra volt jellemző, akik a német jóvátételi munkatáborokból jártak az említett munkahelyekre. A német szakirodalom a Szovjetunióba hurcolt összes német polgári személy 45 %-ának pusztulásáról szól, de megállapítja, hogy ezen az átlagon belül a legnagyobb veszteséget a keletnémet elhurcoltak szenvedték el, a Délkelet-Európából (Romániából, Jugoszláviából Magyarországról) elhurcolt német jóvátételi munkások emberveszteségét 15–20 %-ra teszi.¹⁸ Ehhez viszonyítva Füzes Miklós becslése, amely szerint a jóvátételi munkára Szovjetunióba szállított magyarországi németek közül „az elhunytak aránya mintegy kétharmados, de az 50 %-ot mindenképpen meghaladja” – túlzásnak tűnik.

Az elhurcoltak visszaemlékezéseiből Hetesi Erzsébet és Mayer Éva igen sokoldalú összeállítást tett közzé a Magyarországi Németek Szövetsége kétnyelvű kiadványában. Kitérnek belőle a közmunkára mozgósítás módja,¹⁹ kikísérésük szülőfalujukból a gyűjtőhelyekre, s onnan a vasúti szerelvényekhez, majd hosszú utazásuk a munkatáborokig. Elmondják, hogyan történt ott elhelyezésük, milyen volt élelmezésük, egészségügyi ellátásuk, hogyan történt munkájuk megszervezése. Tömör képet adnak az első lágerévek (1945–1946) különösen súlyos viszontagságairól, a pusztító betegségekről, a munkaképtelenné váltak hazaszállításáról, a tovább dolgozók küzdelmes erőfeszítéseiről, hogy túléljék szenvedéseiket, s valahára hazakerülhessenek. Beszámolnak arról, hogy élet- és munkakörülményeik 1947–1948-ban javultak, majd arról, mikor és hogyan történt végleges hazaszállításuk, milyen volt fogadásuk a Magyarországon kialakult általános politikai helyzetben és közhangulatban, s különösen a hazai németiség már megkezdett vagy be is fejeződött kitelepítése körülményei között.

Voltak, akik naplót vezettek, amelyben megörökítették elhurcolásuk, elszállításuk, lágeréletük eseményeit, akik verseket írva adtak kifejezést fájdalomuknak, szenvedéseiknek, hazavágyódásuknak, s akik – oly ritkán megérkezett – tábori levelezőlapjaikon vallottak minderről. Erdmann Gyula, Füzes Miklós dokumentumkötetei közzéteszik, ami fennmaradt ezekből, s azon túl szisztematikusan gyűjtöttek visszaemlékezéseket e szomorú, tragikus történet azon részesei körében, akik Magyarországon még fellelhetőek, s az utóbbi években már mertek megnyilatkozni. Mint tudjuk, a Nyugat-Németországba került elüldözött, kitelepített, áttelepült németek – köztük magyarországiak – egykori kihallgatási jegyzőkönyveiből, nyilatkozataiból, visszaemlékezéseiből külön állag létesült a Német Szövetségi Levéltárban²⁰ amelynek anyagából már az ötvenes évek közepén több

dokumentumot közzé is tettek.²¹ Ezt az anyagot is figyelembe véve lehetne csak megbízható képet formálni a Szovjetunióba hurcoltak és általában a magyarországi németek német öntudata és német nyelvi állapota, illetve asszimiláltságuk tekintetében. A mai Magyarországon gyűjtött dokumentumokból ugyanis olyan kép bontakozik ki, hogy többségükben magyaroknak érezték magukat, anyanyelvükön kevésbé vagy egyáltalán nem tudtak, s a szovjetunióbeli táborokban, illetve munkahelyeken velük együtt élő és dolgozó más németek – különösen erdélyi szászok – nemzeti öntudata és kultúrája keltett bennük mélyebb benyomást.

A visszaemlékezők, interjúalanyok őszinte elbeszéléseiből több fontos mozzanatot külön is szükséges kiemelni. Így azt, hogy a Szovjetunióban az egyszerű lakosság – a minden németben fasisztát látó kezdeti bizalmatlanság, a bennük tudatosan szított gyűlölet múltán – meglátta a németben is a szenvedő embertársat, akinek sorsától nem sokban különbözik az övé. Barátságosak és segítőkészek voltak irántuk, együtt keseregtek velük egyaránt nyomorúságos sorsukon, s bizalmas megnyilatkozásokat lehetett hallani tőlük a sztálini rendszerről. Helyenként a közeli város vagy falu templomában együtt imádkoztak a helybeli görögkeleti hívekkel a német munkatáborokból oda betérő katolikus vagy protestáns keresztények. A táborok ugyan szögesdróttal voltak körülvéve, a szökéssel próbálkozókat többnyire elfogták és mindig keményen megbüntették, hol durva, hol emberséges örök kísérték munkára a tábor lakóit, de olykor eltávozást lehetett kapni más közeli táborokban lévő rokonok, ismerősök felkeresésére, a bányatelepről be lehetett villamosozni a városba egy kis csencselésre vagy látogatásra olyan családokhoz, amelyekről olykor meghívást kaptak egy-egy tea melletti beszélgetésre. Többen elmondták a visszaemlékezők közül, hogy borzasztó gyatra volt ugyan a légerekben az orvosi ellátás, de némelyiküket a városi kórházba utalták, s ott nyerték vissza munkaképességüket. Iszonyú gyenge volt élelmezésük, de azt feljavíthatták a jó munkateljesítményért kapott talonok beváltása révén, majd később, amikor már fizetést kaptak kézhez, megtakarításaikból. A legyengülteket felmentették a nehéz bányamunka alól, s felerősítésük végett néhány hónapra mezőgazdasági munkára küldték, mert ott könnyebben juthattak élelemhez. Akiket pedig végleg munkaképtelennek kellett nyilvánítani, hazaküldték szülőföldjükre ahonnan „mozgósították” őket. Minden évben jöttek haza ilyen betegszállítmányok.

Akár csak e momentumok ismeretében is igazolhatatlan és meghökkentő, hogy Füzes Miklós szerint a náci Németország által a zsidók megsemmisítésére létrehozott táborokkal azonos megítélés alá kell, hogy essenek a németek – így a magyarországiak – számára a Szovjetunióban működtetett jóvátételi munkatáborok, mert szerinte azokban is – ugyancsak fajelméletből táplálkozó – népiirtás folyt, csak más eszközökkel: „emitt a kényes munkát a természettel végeztették el”. Aki ismeri a szakirodalomból a magyarországi zsidók deportálásának, kiszállításának auschwitz-i fogadtatásának, a gyermekek, aggok munkaképtelenek kiválogatásának és gázkamrába küldésének hiteles történetét, a szigorúan elzárt zsidó táborok valóságos életét, a bánásmódot, s annak nyílt hangoztatását a zsidók előtt, hogy nem élhetik túl a világháborút, – azok akár csak a Füzes könyvében közölt visszaemlékezések alapján is józanul megítélhetik, hogy azokban a szovjetunióbeli német jóvátételi munkatáborokban, amelyekben magyarországi németek is voltak, más volt a helyzet és mások voltak a célkitűzések. Itt nem volt törekvés népiirtásra, Endlösung-ra, ellenkezőleg: munkaképes emberek tömegére volt szükség. A járványok pusztításaival szemben, amelyek a velük közös munkahelyen dolgozó saját népbelieket ugyanúgy sújtották, egyszerűen tehetetlenek voltak az általánosan kétségbeejtő élelmezési és közegészségügyi viszonyok között. Az volt a szovjet munkáltatók – bányavállalatok, gyárak, mezőgazdasági üzemek – érdeke, hogy az általuk dolgoztatottak megőrizzék, illetve visszaszerezzék munkaképességüket. Akiknél erre nem mutatkozott esély, azokat a táborba kiküldött felülvizsgáló bizottságok nem gázkamrába, hanem haza irányították. Nem arról biztosították

őket, mint a náci németek a zsidókat, hogy a táborból nem kerülhetnek ki élve, hanem azzal öntötték lelkét a csüggedőkbe, hogy nemsokára hazamehetnek. Ennek elérkeztét persze oly nehéz volt kívánni, s a deportált magyarországi németek sokszor fakadtak ki keserűen, hogy csak hitegetik ezzel őket. A visszaemlékezők elmondták, hogy amikor végre tényleg elérkezett teljes hazaszállításuk ideje, az ukránok, oroszok, és munkahelyeik, táborkörnyezetük egyéb más nemzetiségei baráti érzelmekkel búcsúztak tőlük, mert megtanulták becsülni őket a deportálás súlyos évei és körülményei közt is bizonyított emberi jó tulajdonságaikért. A kényszerből végzett munkát is elismerést keltően jól végezték, különösen mióta abban bizonyos premizálási formák alkalmazásával érdekeltté tudták tenni őket.

A témával foglalkozó, itt ismertetett kiadványokban – Füzes Miklós könyve kivételével – megtalálhatjuk számos dokumentum hasonmását: a németek munkára mozgósítását elrendelő szovjet parancsokat, az elszállítottak egy része visszahozására tett magyar lépések egyik dokumentumát, a táborból érkezett, illetve oda küldött levelezőlapokat, egy táborlakó naplójának egyes lapjait, rajtuk a tábor alaprajzával, elbocsájtó papírt a szovjet táborból, igazoló iratokat, amelyekkel a hazatérteket a magyar hatóságok ellátták.

Nagybecsű archív fotók találhatóak a kétnyelvű kiadványban, Zielbauer összeállításában: a szovjetunióbeli táborokban készült csoportképekhez a Németországba történt kitelepítést megörökítő felvételek csatlakoznak, majd hazai és németországi találkozókra készült felvételek következnek, amelyeken a második világháború, illetve az azt követő évek igazságtalan meghurcoltatásai áldozatairól emlékeztek meg, s felelevenítették az átélteket.

Hiányolni lehet viszont az itt ismertetett kiadványokban a szülőföldtől a lágerekig vezető – a naplóírók és visszaemlékezők által egyaránt részletesen leírt – útvonalak térképi ábrázolását, valamennyi ukrainai, illetve Kaukázus-vidéki és baskíriai lágér jól áttekinthető feltüntetésével.²³ Az ukrainai lágerekbe jutottakat főleg a Donyec-medence bányáiban dolgoztatták, a Kaukázus-vidéki és baskíriai lágerekbe kerültek a háború során tönkrement olajkutat, tartályok, vezetékek helyreállítási munkálataiban foglalkoztatták. A Dél-Uralban, Ufa környékén találkoztak a Magyarországról deportált németek az áttelepített volgai németekkel, valamint németországi németekkel, akiket az Odera–Neisse vonaltól keletre eső – Lengyelországnak juttatott-területről „mozgósítottak” 1945-ben. A magyarországi németek hazaszállításának útvonalai nagyjából – de nem teljesen – a kiszállítás útvonalaival egyeztek meg. A táborokba, amelyeket végre elhagyhattak, sok helyütt német hadifogságból szabadult, de szabadon nem engedett szovjet katonákat helyeztek el, ezekkel pótolva a távozásukkal kieső munkaerőt.

A hadifoglyokkal vegyesen hazaérkező jóvátételi munkásokat is államvédelmi kihallgatásoknak vetették alá, majd azzal a felszólítással bocsájtották őket Debrecenből lakóhelyükre, hogy útközben éltsék a kommunista párt vezérét, Rákosi Mátyást, akinek hazatértüket köszönhetik, szovjetunióbeli éveikről viszont saját érdekükben hallgassanak. A német hazatérők közül kiszűrt SS-katonákra – függetlenül attól, hogy önkéntesként vagy kényszersorozással vonultatták be őket annak idején – hazai internáló táborok vártak, ahol még évekig dolgoztatták őket nagyszabású ipari beruházásokon (Tiszalök,²⁴ Kazincbarcika, Várpalota stb.). Előfordult, hogy egyes szerelvényeket, amelyeken magyarországi németek is voltak, szovjet részről Németországba – Odera-Frankfurtba – irányítottak. Ők azután keserves kísérleteket tettek a hazajutásra, ami többszöri feltartóztatás, őrizetbe vétel, kihallgatás, kitoloncolás ellenére végül is sokszor sikerült. De csak részben tudtak megkapaszkodni a hazai talajon, sorsuk gyakorta a kitelepítő vonathoz vezetett.

A magyarországi németiség második világháború utáni kálváriája a keleti deportálás, majd a nyugatra való kitelepítés együttes szemléletében válik teljessé. Az ismertetett kiadványok a jóvátételi munkára történt igénybevétel történetének régóta várt feltárásával igen sokat tettek, még ha természetesen maradtak további tisztázásra szoruló kérdések, s ha bizonyos

szemléletbeli meg gondolatlanóságok, megalapozatlan vélekedések is előfordulnak. Az a válogatás, amelyet a magyarországi sajtóból az elhurcolt németek rehabilitációjával kapcsolatban Hetesi Erzsébet tett közzé a Magyarországi Németek Szövetsége kétnyelvű kiadványában, arról tanúskodik, hogy több lapunk terjesztette a velük szemben alkalmazott „szervezett népirtás” teóriáját. Az elhurcolt és sokat szenvedett németek rehabilitációjának ügye amelynek történetét – e kívánság határozott felvetésétől a magyar országgyűlés pozitív döntéséig – ugyanezen kiadványban Zielbauer foglalta össze, valójában nem szorult arra, hogy ilyen hangulatkeltés tapadjon hozzá.

Jegyzetek

- 1 A „Sorsforduló” című dokumentumkiadvány (Budapest, 1970.) bevezetőjében arról olvashatunk, hogy a magyarországi német anyanyelvű lakossággal szemben a szovjet hadsereg részéről alkalmazott igen kemény megkülönböztető intézkedéseket a hazai németiség korábbi magatartása indokolta; azok természetes reakcióként s egyben jogos megelőző intézkedésként értékelhetők. „Ennyit vállalniuk kellett szoknak is, akik soha nem tartoztak a német birodalmi álmok hordozói és kiszolgálói közé. A háborús viszonyok nem engedélyezik az egyéneig lebontott különbségtételt.” A német nevéük, de magyar öntudatúak és nyelvűek nemkülönben munkatáborba szállítása azonban olyan módszer, mellyel már nem lehet egyetérteni. Ebben a kérdésben „az Ideiglenes Nemzeti Kormányának sikerült is felelős szovjet vezetőkkel szót értenie, s a retorzióknak ez a formája megszűnt” (XXV–XXVI. 1.). – A Történelmi fordulat Tolna megyében 1944–1945-ben című munka, amely a Tanulmányok Tolna megye történetéből elnevezésű sorozat IV. kötetében (Szekszárd, 1972) jelent meg, a 154–157. és 184–186. lapokon olyan felfogásban foglalkozott a „németek hadi munkaszolgálatára” kérdésével, hogy a kollektív felelősség alapján indított szovjet akció teljesen jogos és indokolt, valamint méltányosan végrehajtott volt, ezzel szemben a helyi magyar közigazgatás „megmagyarázhatatlan” mentőakciói csak zavart keltek.
- 2 Árva Erzsébet–Pozsonyi József: *Deportáltak – Balmazújvárosról elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújváros, 1989. 87.
- 3 *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. (Dokumentarband.) – Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása. (Dokumentumkötet)*. Verband der Ungarndeutschen. Magyarországi Németek Szövetsége. Budapest, 1990. Felelős szerkesztő: Zielbauer György. 219.
- 4 *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Összeállította és a bevezetést írta: Erdmann Gyula. Megjelent a Gyulai Füzetek 4. számaként Gyula, 1990. 157.
- 5 *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*. Írta és szerkesztette: Füzes Miklós. Budapest, 1990. 360.
- 6 Balogh Sándor. *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947. A fegyverszünetről a békeszerződésig*. Budapest, 1982. 79. (A német nemzetiségű lakosság kitelepítése c. fejezetben).
- 7 Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945-1955*. Szombathely, 1990. 170.
- 8 Zielbauer György: *Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945-1949)*. Nemzetiségi Füzetek 7. Budapest, 1989. 142.
- 9 Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945-1950*. Budapest, 1988. 237. (A hivatkozott fejtegetések a 16-19. lapokon.)
- 10 „Durchführung der Wiederaufbauarbeiten im rückwärtigen Frontgebiet”
- 11 Pl. az Új Dunántúl 1944. december 29-i számában: „Közmunkára mozgósítják a német származású munkaképes egyéneket”, a december 31-i számban: „Kik a német származásúak?”
- 12 A gyulai kommunista pártszervezet nevében Erdei Ferenc belügyminiszterhez 1945. január 5-én intézett levélben.
- 13 Vö.: Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet (1944-1945)*. Budapest, 1981.
- 14 Senz, Josef Volkmar: *Geschichte der Donauschwaben*. München 1987. (Harmadik, javított kiadás). 267. A hivatkozott rész a 230. lapon.
- 15 Mitzka, Herbert: *Zur Geschichte der Massendeportation von Ostdeutschen in die Sowjetunion im Jahre 1945*. (Harmadik kiadás). Eisenhausen, 1989.
- 16 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa*. Herausgegeben vom Innenministerium Baden-Württemberg. Bearbeitet von Immo Eberl. Sigmaringen, 1987. 318. A hivatkozott rész a 260-262. lapokon.
- 17 *Dokumentation der Verteilung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Bearbeitet von Theodor Schieder. Bd. II.: *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*. Herausgegeben von Bundesministerium für Vertriebene,

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Düsseldorf, 1956. 199. (Az elhurcolási akcióról lásd a kötet bevezetőjének 41–44. lapjait.)

18 Lásd a 16. jegyzetet.

19 Hetesi és Mayer helytelenül nevezi ezt közmunkára toborzásnak, mert a toborzás fogalma önkéntességet tételez fel.

20 Bundesarchiv, Koblenz. Ost-Dokumentation.

21 Lásd a 17. jegyzetben hivatkozott kiadvány „Russeneinmarsch und Verschleppung” cím alatt közölt dokumentumait, a kötet 31–60. lapjain.

22 Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. Budapest, 1988. Különösen a II. kötet 11-123. lapjai, részletes szakirodalom megjelölésével.

23 Az Erdmann Gyula szerkesztette kötetben található térkép csak részben felel meg az igényeknek.

24 Vö.: Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*. Budapest, 1990. 140–145.